

نگاهی به فعالیت‌های علمی - پژوهشی محمد ابراهیم آیتی

گوهر گرانبهایی که از دست ما رفت

(مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۱۷، ص ۱۲۵)

۱۴۷-۱۶۶

چکیده: هدف نویسنده از نگارش مقاله پیش رو، واکاوی فعالیت‌های علمی-پژوهشی محمد ابراهیم آیتی است. وی در راستای این هدف، پس از بیان زندگینامه مختصری از این پژوهشگر، دیدگاه شخصیت‌هایی چون پروین گنابادی، ایرج افشار، مرتضی مطهری، علی اکبر غفاری، و ابوالقاسم گرجی را در مورد آیتی بیان می‌دارد. نویسنده در نهایت، نوشتار را با ذکر نام برخی از کتب ترجمه‌ای آیتی از قبیل کتاب آئینه اسلام، تاریخ یعقوبی، افکار جاوید محمد، و جهان در قرن بیستم، به پایان می‌رساند.

کلیدواژه‌ها: محمد ابراهیم آیتی، فعالیت‌های علمی، فعالیت‌های پژوهشی، معرفی پژوهشگران.

A Look at the Scientific-Research Activities of Mohammad Ibrahim Āyatī

Rasul Jafarian

Abstract: The author's purpose in writing the present article is to analyze the scientific-research activities of Mohammad Ibrahim Āyatī. In line with this goal, after stating a brief biography of this researcher, he expresses the views of figures such as Parvin Gonabadi, Iraj Afshar, Morteza Motahhari, Ali Akbar Ghaffari, and Abolghasem Gorji about Āyatī. Finally, the author concludes by mentioning the names of some Āyatī's translation books, such as The Mirror of Islam, The History of Ya'qubi, The Thoughts of Javid Muhammad, and The World in the Twentieth Century.

Keywords: Mohammad Ibrahim Āyatī, Scientific Activities, Research Activities, Introduction of Researchers.

نظرة على النشاطات العلمية التحقيقية لمحمد إبراهيم آيتي
رسول جعفریان

الخلاصة: يهدف الكاتب من كتابة مقاله هذه إلى تحليل الأنشطة العلمية والتحقيقية لمحمد إبراهيم آيتي. وفي سياق هدفه هذا يقدم استعراضاً مختصراً لسيرة هذا المحقق، ثم يبين آراء عددٍ من الشخصيات كبروين گنابادي وإيرج أفشار ومرتضى المطهري وعلي أكبر غفاري وأبو القاسم گرجي حول آيتي. وينهي الكاتب مقاله بإيراد أسماء عدد من الكتب التي ترجمها آيتي، مثل كتاب مرآة الإسلام، تاريخ اليعقوبي، أفكار جاويد محمد، و العالم في القرن العشرين. المفردات الأساسية: محمد إبراهيم آيتي، النشاطات العلمية، النشاطات التحقيقية، التعريف بالمحققين.

آیتی یک پژوهشگر اصیل^۱

محمدابراهیم آیتی (متولد ۱۳۳۳ق/۱۲۹۴ در روستای گازار و متوفای ۱۳۴۳ش در تهران) یکی از مفاخر ایران است. او یک پژوهشگر و یک فرد دردمند و حساس نسبت به مسائل انسانی و دینی و یک مرشد و مصلح به شمار می‌رود. در کار پژوهش مورد اعتماد جامعه علمی است. او در دانش سنتی و شناخت روش‌های مدرن استاد است و همزمان یک روحانی و مبلغ دین با رویکرد نجات دین از خرافات و افکار نادرست و تصویر آن به عنوان دینی برای آزادیخواهی و حریت است. آیتی یک روحانی مدافع آرمان‌های مذهبی خودش بود، اما وقتی سطح کار علمی وی را با بسیاری از مدعیان نگارش و پژوهش ملاحظه می‌کنید، او را یک سر و گردن بلندتر از بسیاری دیگر می‌بیند. پژوهشگر ما تنها ۵۱ سال عمر کرد و ناباورانه و در حالی که بسیاری در انتظار آثار درخشان دیگر او بودند، در ۱۷ مهرماه سال ۱۳۴۳ بر اثر تصادف درگذشت.

باید یادآوری کرد که خاندان آیتی‌های بیرجند دارای چهره‌های علمی فراوانی بودند و مرحوم شیخ محمدابراهیم فرزند شیخ محمد قانعی از فضیلات آن دیار بود. تولد مرحوم آیتی در بیرجند در سال ۱۳۳۳ق/۱۲۹۴ش، وفاتش در تهران در سال ۱۳۸۴ق/۱۳۴۳ش و مدفنش هم در قم، مقبره ابوحسین است. وی داماد عمویش آقا کاظم آیتی فرزند یکی از چهره‌های برجسته علمی آن دیار، مرحوم محمدباقر بیرجندی (م ۱۳۵۲ق) بود که خود آثار فراوانی دارد. (درباره او و آثارش بنگرید: اختران فقاقت، ج ۱، ص ۶۱۷-۶۳۶) مرحوم آیتی در بیشتر زمینه‌های رایج تحقیق، آثاری از خود بر جای گذاشت. وی پیش از آنکه دکترای خود را بگیرد، به دلیل تبحرش در فلسفه و تاریخ، برای تدریس به دانشکده الهیات تهران دعوت شد و شروع به تدریس کرد. (۱۳۳۴) او درس خود را ادامه داد و در سال ۱۳۴۰ دکترایش را با مرحوم علی اکبر شهابی گرفت. پایان‌نامه وی با عنوان مقولات در سال ۱۳۴۳ و بعدها در سال ۱۳۷۱ منتشر شد.

شرح حال مرحوم آیتی در منابع مختلف آمده است. نخستین آنها از مرحوم ایرج افشار است که پس از درگذشت وی آن را نوشت و همراه شرح حال خودنوشتی که مرحوم آیتی برایش نوشته بود، در مجله راهنمای کتاب (سال ۱۳۴۳، ص ۲۰۵) آورد. در مقدمه کتاب تاریخ پیامبر اسلام شرح حالی شامل همان نوشته مرحوم افشار همراه با نکاتی دیگر آمده است. در کتاب تربت پاکان قم (ج ۳، ص ۳۷۳-۳۷۴) به مناسبت دفن ایشان در مقبره ابوحسین قم از وی و آثارش یاد شده است. در کتاب‌هایی نیز که درباره عالمان بیرجند و جنوب خراسان نوشته شده، اطلاعاتی درباره وی هست که از آن جمله خاطراتی از بیرجند (ص ۱۳۰-۱۴۶) است. همان‌جا درباره دو فرزند ذکور ایشان هم مطالبی آمده است. شرح حالی هم در کتاب سرگذشت فرهیختگان خراسان جنوبی (ص ۹۵-۱۰۲، قم، ۱۳۹۶ش) درباره

۱. این وجیزه به مناسبت تهیه یک برنامه مجازی برای بزرگداشت مرحوم استاد محمدابراهیم آیتی که انجمن مفاخر بانی آن بود فراهم آمد.

وفیات معاصرین به یادبود رادمردی بزرگ

بکمال از درگذشت دکتر محمد ابراهیم آیتی استاد دانشمند و با فضیلت میکشرد. با معارف آرزوی پس از ادای فراموشی دینی و نیایش بدرگاه حق با قلبی مملو از عجز بخدا از ائمه اطهار (ع) بسوی جسدی که در آن تفسیر قرآن و حفظ مهمی مینمود رهپیار شد. پس از مقداری راه پیمائی ناکهان سگی جلو اتوبیوشلش دوید و این انسان شریف که وجودش سرشار از مویافت عالیله بود بغضطر احتراز تصادف و حمایت آن حیوان از مسیر خود منحرف گردید و بابر خورده بر تیر برق جان عزیزش را از دست داد و جایش را در محافل دوستان و خویشان و کانون یرمهر خانواده خالی گذاشت و آنها را برای همیشه بدرق فقدانش مبتلا نمود.

فقیه سدید از دوران کودکی تحت تأثیر افاضات روحانی خانواده بود که در آن پرورش مییافت. فضائل اخلاقی و معنویات که بخوبی در افعال و گفتارش مشهود بود از آنجا کسب کرد. سفا و محبت بیگانه دینی و انسان دوستی از خصال بارز او بود. در روش و آئین زندگی جز راهی که دین ارائه کرده بود طریقی نمی شناخت. او از هفت سالگی نزد پدر به تحصیل معارف دینی مشغول شد و با استمدادی شکرگ و پشتکاری خشکی نا پذیر مراحل تحصیلی را بسرعت بیمود و پشت سر گذاشت تا آنکه در سالهای اخیر تراوشات ارزنده علمی از خزانه دانشش برشته نهر بر پیوست و با تألیفات و ترجمه های گران بها در زمانی کوتاه مقامی رفیع در جامعه استادان و دانشمندان پیدا نمود. او در تحقیقات علمی بقدری دقیق و بصیر بود که اهل علم و تحقیق قولش را حجت دانسته و با آن استاد میستند. مراتب فضل و دانش و ملکات اخلاقی و حسن سلیقه اش در گفتار و کتابت مورد توجه همگان بود. امید اهل دانش و تحقیق بر این بود که سالهای دراز نیاید و با نشر آثار علمی بیشتری جامعه را از نمره تحقیقاتش منبسط سازد. ولی افسوس که مرگ زودرس رشته حیاتش را دردم نورید و اندوه عمیق در دل دوستانش پدید آورد.

احساسات دوستانش در نظم و نثر مبین خصوصیات او بوده بطوریکه فاضل و نویسنده محترم جناب آقای ایرج افشار (در کتاب راهنمای کتاب) درباره اش چنین مینویسد: «مرحوم دکتر آیتی انسانی وارسته و ساینه النفس، بسیار بصور و حلیم، کم گوی و گزیده گوی و بحقیقت از مردان با کمال راستین دوعهدی بود که از این خاندانی و سنات لیمونه های بسیار دیده نمی شود. مزینا و در کارهای علمی بر این بود که علم قدیم را با روش جدید آنچنانکه بسند طبایع روزگار با صد جمع داشته. در خانمه برای استحصار آمده از علاقه منداش که انتظار دارد باز دیگر نامی از آثارش بمیان آید بذكر آن مبادرت میشود.

۱- کتاب افکار جاوید محمد (ص) ترجمه از انگلیسی فارسی. لغت ترجمه برگزیده سال شناخته شد و مشمول خزانه سلطنتی گردید.

وی آمده است). در بیشتر این منابع، فهرستی از تألیفات وی که برخی تا زمان حیات ایشان، شماری هم پس از آن منتشر شده آمده است.

آقای ابوالحسن آیتی در مهرماه سال ۱۳۴۴ (ش ۲۰۷) هم مطلبی با عنوان وفیات معاصرین «به یادبود رادمردی بزرگ» در مجله یغمان نوشته است که باید آن را هم از منابع شرح حال استاد در سالگرد درگذشت استاد آیتی دانست.

در سال ۱۳۷۵ بزرگداشتی توسط انجمن مفاخر در دانشکده الهیات تهران برگزار شد و یکی از خروجی های آن سخنرانی آقای ابوالحسن آیتی بود که در نشریه دانشکده الهیات مشهد (تابستان و بهار ۱۳۷۷) منتشر شد. شرح حال مرحوم آیتی در «ویکی فقه» و «ویکی شیعه» آمده است. همچنین در وبسایت مشاهیر خراسان جنوبی نیز شرح حالی از وی درج شده است.

آیتی فرزند روزگار خویش و در شمار برترین ها

صفحه ای از مجله یغمان در بزرگداشت سالگرد مرحوم آیتی ۱۳۴۴

آیتی فرزند روزگار خویش از نظر تمایلات و گرایش های علمی است. در درجه اول تحصیل کرده یک حوزه دینی قدیم است که درسش را بسیار خوب فرا گرفته است. دوم تلاش برای راه یابی به مراتب بالاتر دانش که منجر به راه یافتن به دانشگاه و رفتن تا بالاترین مراتب، فراگیری خوب عربی و انگلیسی در حد ترجمه، تدریس در دانشگاه و همکاری با مؤسسات شناخته شده علمی روزگار مانند بنگاه ترجمه و نشر کتاب و شرکت سهامی انتشار و انتشارات دانشگاه تهران شد. او در ترجمه متون کهن و جدید، در زبان عربی و انگلیسی تسلط خود را نشان داد. استادی مسلم در تاریخ و البته فلسفه که ما از بخش دوم کمتر اطلاع داریم بود. وی در تألیف و اظهار نظر در حوزه نقادی اخبار تاریخی نیز تبحر داشت و این تبحر وی با نگارش تاریخ پیامبر اسلام، تاریخ اندلس و به ویژه بررسی تاریخ عاشورا خود را نشان داد. به علاوه او یک مبلغ دینی هم بود؛ چنان که فعالیت های منبری او شاهد این امر است. در تمام این جهات می توان او را به شخصیت مرحوم مطهری نزدیک دانست.

آقای آیتی با توجه به سن و سالی که داشت و متأسفانه کم بود، در ساختن افکار جدید دینی در جامعه

ایرانی نقشی روشن دارد. ضمن آنکه به کار دانشگاهی و روش های علمی روز کاملاً پایبند بوده است. یکی از مواد تدریس مرحوم آیتی در دانشکده الهیات، درس تمدن اسلامی بوده و به نظر می رسد این امر سبب گرایش او به تاریخ اسلام شده است. دست کم کتاب تاریخ اندلس او می توانسته نتیجه فعالیت علمی وی در این زمینه باشد.

در تاریخ اسلام در دو حوزه تاریخ پیامبر و تاریخ عاشورا کار کرده است. کتاب شهیدان اسلام هم که با عنوان شهداء الاسلام به عربی نوشته بود، سال ها پس از درگذشت وی در دهه هفتاد توسط بنیاد پژوهش های اسلامی مشهد منتشر شد.

او از اواخر دهه سی و بیشتراوایل دهه چهل فعالیت های منبری در همکاری با مرحوم مطهری و دیگران داشت. نیز در امور انتشاراتی با شرکت سهامی انتشار همکاری داشت.

از رفقای نزدیک او عالمانی چون مطهری، افشار، گرجی، غفاری، مینوی و شماری دیگر از استادان بنام این دوره بودند. علاوه بر قلم و نگارش، سخنرانی های فراوانی هم در رادیو و مجالس عمومی داشته و شاید از این جهات بتوان او را شخصیتی مشابه مرحوم مطهری دانست که مع الاسف به دلیل عمر کوتاه (۵۱ سال) نتوانست آن طور که بایسته بود، آثاری از خود بر جای بگذارد. دو فرزندش یکی دکتر اسماعیل آیتی تحصیل کرده دانشگاه علم و صنعت تهران و استاد دانشگاه فردوسی و نویسنده آثاری در رشته خود بود. (فهرستی از آثارش را بنگرید در: موسوعة مؤلفی الامامیه، ج ۵، ص ۲۶۶) فرزند دیگری محمد سعید است که در چهارده سالگی همراه پدر در تصادف بود و بعدها در بانک مرکزی مشغول به خدمت شد.

آیتی در چشم دیگران

الف) پروین گنابادی

بعد پژوهشگری مرحوم آیتی سبب شد تا افراد زیادی به او احترام بگذارند و درباره آثار وی بنویسند. یکی از کارهای مهم او ترجمه تاریخ یعقوبی است که کاری بسیار سخت و دشوار است. وی این ترجمه را برای بنگاه ترجمه و نشر کتاب انجام داد و برای همیشه یک ترجمه دقیق و استوار از این کتاب به جای گذاشت. این کتاب توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب چاپ شد که بهترین محققان و مترجمان ایرانی برای آن کار می کردند و چاپ آثارشان توسط این بنگاه یک افتخار به حساب می آمد. همان وقت که این کتاب انتشار یافت، محمد پروین گنابادی، مترجم برجسته مقدمه ابن خلدون یادداشتی درباره آن در راهنمای کتاب نوشت. گنابادی این یادداشت را پیش از درگذشت وی نوشت، اما پس از این اتفاق ناگوار در راهنمای کتاب، جلد هفتم، صفحه ۱۰۴-۱۰۹ منتشر شد. گنابادی نوشته است:

توان گفت که مترجم در ترجمه چنین متنی به زبان پارسی رنج فراوان برده و خدمت گران قدری به تاریخ ادب ایران کرده‌اند. از نظر اسلوب ترجمه باید گفت که آقای دکتر آیتی امانت را بر هر هدف دیگری مقدم شمرده‌اند.

طبعاً نگاه نقادانه گنابادی که خود مترجم برجسته‌ای بود، سبب شده است تا یادآوری‌هایی نسبت به ترجمه داشته باشند. نکاتی که در مانند چنین کارهای سترگی از هر مترجمی ممکن و از دید نقادان امری عادی است. مقدمه و حواشی کتاب از موارد بسیار سودمندی است که در کنار اصل ترجمه، آن اثر را ارزشمند کرده است.

ب) ایرج افشار

زمانی که مرحوم آیتی درگذشت، استاد افشار که از دوستان صمیمی او بود، شرح حال وی را در راهنمای کتاب نوشت. بعد هم با نقل خاطره‌ای اینکه چرا و چگونه از مرحوم آیتی خواسته است شرح حال خود و دوران تحصیلش را بنویسد را بیان کرده و عین آن را آورده است. (مجله راهنمای کتاب، سال ۱۳۴۳، ص ۲۰۵ - ۲۰۹)

افشار درباره وی نوشت:

دوست دانشمند ما دکتر محمدابراهیم آیتی که نمونه‌ای کامل از مردان راه خدا و برگزیده‌ای از مردم پرهیزگار روزگار ما بود، در نیمه مهرماه درگذشت و ما را اندوهناک خود ساخت. اگرچه امید اهل دانش و تحقیق بر این بود که آن وجود گرانقدر سالهای دراز بپاید و با نشر آثار ممتع علمی، جامعه اسلامی و ایرانی را از ثمره تحقیقات و مطالعات خود مستفیض سازد، اما مرگی زودرس بر او روی آورد و دانش‌اندوزان آثار خود و دانشجویان مجلس درس را محروم ساخت. مرحوم دکتر آیتی انسانی وارسته و سلیم‌النفس، بسیار صبور و حلیم، کم‌گوی و گزیده‌گوی و به حقیقت از مردان باکمال و راستین در عهدی بود که از این خصایص و صفات نمونه‌های بسیار دیده نمی‌شود. در تحقیق و تجسس علمی مردی دقیق و جوایا بود. مزیت او در کارهای علمی برین بود که علم قدیم را با روش جدید آنچنان که پسند طابع ابناء روزگار باشد، جمع داشت و نیک دریافته بود که جامعه علمی کنونی چه حاجت و نیازی دارد و چگونه باید در عرضه کردن مسائل قدیمی قدم برداشت. نمونه کامل اثر او که بدین شیوه تدوین شده است، رساله اجتهادی دکتری او به نام مقولات (مبحثی در منطق) باید نام برد که با توجه به اصول بجاگفتن و به اندازه‌گفتن و به زبان روشن گفتن و مبتنی بر مآخذ قدیم و کتب اروپایی تدوین کرده و افسوس که به روزگار نماند تا حسن اثر چنین اثر عالمانه‌ای را به چشم خویش بنگرد. آخرین ورق آن در

انجمن کتاب پیوسته ازمدد و باوری مرحوم علاء برخوردار بود و خود را در وفات وی سوگوار میداناد و بخاندان و خویشان و دوستداران اوصیامانه نسبت میکند .

وفات دکتر محمد ابراهیم آیتی

وگزیده گویو بحقیقت از مردان باکمال راستین در عهده بود که از این خصایص و صفات نمونه های بسیار دیده نمی شود.

در تحقیق ونجس علمی مردی دقیق وجویا بود. مزیت ادوکارهای علمی برین بود که علم قدیم را باروش جدید آن چنان که پسند طبع ابناء روزگار باشد جمع داشت و نیک در یافته بود که جامعه علمی کنونی چه حاجت و نیازی دارد و چگونه باید در عرضه کردن مسائل قدیمی قدم برداشت . نمونه کامل اثر او که بدین شیوه تدوین شده است رساله اجتهادی دکتری او را بنام « مقولات » (مبختی از منطوق) باید نام برد که با توجه به اصول بجا گفتن وباندازه گفتن وزیران روشن گفتن و مبتنی بر مآخذ قدیم و کتب اروپائی تدوین کرده و افسوس که بروزگار نماد تاحسن اثر چنین اثر عالمانه ای را بیچشم خویش بنسکرد . آخرین درق آن در مطبعه به طبع رسید و چند روزی پس از آن آخرین برگ ک حیات او در نور دیده شد .

مرحوم آیتی بیش از چند سالی نبود که به طهران آمده وبأ محیط ادبی و علمی تهران آشنائی یافته بوده اما ایکناس

گفتگوهای رسمی را می نکتست . نخستین نمایشگاه سالیانه کتب را که در سال ۱۳۳۷ توسط انجمن تأسیس شد در باشگاه دانشگاه مرحوم علاء افتتاح کرد .

دوست دانشمند ما دکتر محمد ابراهیم آیتی که نمونه ای کامل از مردان راه خدا و برگزیده ای از مردم پر هیز کاری روزگار مایود در نیمه مهرماه در گذشت و ما را به اندوهناک سوگ خود ساخت.

اگر چه امید اهل دانش و تحقیق برین بود که آن وجود گرانقدر سالهای دراز بیاید وبانشر آثار ممتع علمی جامعه اسلامی دایرانی را از ثمره تحقیقات و مطالعات خود مستفیض سازد اما مرگی زودرس برادر وی آورد و دانش اندوزان آثار خود و دانش جویان مجلس درس را محروم ساخت .

مرحوم دکتر آیتی اسانی وارسته و سلیم النفس، بسیار سیور و حلیم ، کم گوی

مطبعه به طبع رسید و چند روزی پس از آن آخرین برگ حیات او در نور دیده شد. مرحوم آیتی بیش از چند سالی نبود که به طهران آمده و با محیط ادبی و علمی تهران آشنایی یافته بود، اما نیک انس یافته و چنان که باید شناخته شده بود و همگان بدو احترام می گذارند.

سپس مرحوم افشار از یازده اثر وی که از آن جمله مشارکت در کتاب مرجعیت و روحانیت است و کاری از شرکت سهامی انتشار بود، یاد کرده که یکی هم رساله مقولات، رساله دکتری اوست.

افشار در ادامه می نویسد:

مرحوم آیتی با دوستان باایمان و صدیق خود در راه انتشار کتاب نیز همکاری داشت و یکی از بانیان شرکت سهامی انتشار بود که از مؤسسات خوب نشر و چاپ کتاب است.

افشار درباره متنی که به عنوان شرح حال خود نوشت از مرحوم آیتی درج کرده چنین نوشته است:

در سال ۱۳۴۱ در میان صحبت با جناب دکتر فخرالدین شادمان گفتگو از مدارس و طرز تحصیل و تدریس قدیم بود. ایشان می فرمودند چه خوب خواهد بود که عده ای از مدرسان علوم قدیم بدین مطلب پردازند و برای ضبط دقایق تاریخ اجتماعی ایران کیفیت تحصیل خود را بنویسند. به همین مناسبت از تنی چند من جمله مرحوم آیتی درخواستی که بی هیچ پیرایه ای شرح زندگی خود را بنویسند و اینک یادداشت آن مرحوم را که احتمالاً یگانه شرح حالی است که از خود باقی گذاشته است، در اینجا به طبع می رسانم.

شرح حالی را که آقای افشار نوشتند و شامل شرح حال خود نوشت مرحوم آیتی هم هست، همه جا در نگارش شرح حال مرحوم آیتی استفاده شده و در مقدمه تاریخ پیامبر اسلام هم آمده است.

خانبابا مشار فهرست برخی از آثار او را که تا سال ۱۳۴۲ بوده آورده و درباره وی این توضیح را نوشته است:

شیخ محمدابراهیم آیتی بیرجندی: (۱۳۳۳ ق- معاصر) در بیرجند متولد شده، پس از تحصیلات ابتدایی در سال ۱۳۱۰ش بمشهد آمده و در حوزه‌های علمی آنجا بهره‌مند گردید. در ۱۳۳۰ش از مشهد بطهران عزیمت کرد و در ۱۳۳۴ش در دانشکده معقول و منقول بتدریس تاریخ اسلام مشغول گردید و اکنون در دانشگاه بتدریس تاریخ تمدن اسلام اشتغال دارد. از سال ۱۳۳۲ش در طی مدت دو سال زبان انگلیسی را آموخته است.

در اینجا و بر اساس موضوعی که بیشتر مدنظر نویسنده این سطور است، خواستم دیدگاه‌ها و نسبت افراد مختلف اما دوست و همکار با مرحوم آیتی را گزارش کرده و ضمن آن درباره ایشان مطالبی را ارائه دهم:

ج) مرتضی مطهری و آیتی

آقای مطهری در ستایش از مرحوم آیتی فراوان سخن گفته و خود ایشان در امر عاشورا پژوهشی متأثر از ایشان است. یک نکته مسلم است و آن اینکه روش نو در نقد اخبار عاشورا در دوره اخیر متعلق به مرحوم آیتی است و او در این زمینه متأثر از روش‌های مرسوم پژوهش در تاریخ‌نگاری عصر جدید. البته سابقه نقد اخبار عاشورایی به میرزای نوری و شیخ عباس قمی برمی‌گردد، اما مرحوم آیتی سبک‌های تاریخ‌نگاری جدید را می‌شناخته و از آنها به خوبی استفاده کرده، صفحه جدیدی را در این زمینه گشوده است. آقای مطهری در این زمینه متأثر از وی بود و دیدگاه‌های ایشان را در سخنرانی‌های خود مطرح می‌کرد و انتشار می‌داد. نام مرحوم آیتی هیچ‌جا بار در آثار استاد مطهری آمده که بیشتر آنها در مجلدات حماسه حسینی است.

مرحوم مطهری در ده گفتار (ص ۲۲۲) نسبت به اطلاعات و دانش تاریخی مرحوم آیتی اظهار شیفستگی کرده و نوشته است:

آقای آیتی مورخی است که نسبت به تاریخ صدر اسلام، من به جرئت می‌توانم بگویم در همه تهران و شاید همه کشور کسی را نداریم که به تاریخ صدساله اول اسلام مثل آقای آیتی احاطه داشته باشد. کسی مثل او نیست که جزئیات این قسمت از تاریخ احاطه و اطلاع داشته باشد. این مرد بر تمام متون تاریخی این قسمت مسلط است و جزئیاتش را می‌داند. همه سخنش را حجت و سند می‌شمردند.

همچنین آقای مطهری بارها از کتاب بررسی تاریخ عاشورا ستایش کرده و گفته است:

خدا رحمت کند مرحوم آیتی (رضوان الله علیه) را چه مرد بزرگواری بود. چه عالم متقی‌ای بود که از دست ما رفت. ایشان کتابی دارد به نام بررسی تاریخ عاشورا که شاید خیلی از

شما دیده باشید. کسانی هم که ندیده‌اند، ببینند و بخوانند. مجموعه سخنرانیهایی است که ایشان در رادیو کرده است. بعد از فوت ایشان این سخنرانیها را چاپ کردند. در میان کتابهایی که به زبان فارسی در این زمینه نوشته شده است اگر نگویم بهترین آنهاست، قطعاً از بهترین آنهاست. حالا اگر از نظر تجزیه و تحلیل نگویم در درجه اول یا فرد اول است، ولی از جنبه استناد، یعنی از جنبه اینکه مطالبش مستند به تواریخ معتبر است، قطعاً بی نظیر است. (مجموعه آثار، ج ۱۷، ص ۳۱۱)

آقای مطهری در جای دیگری یادی از ترجمه کتاب آئینه اسلام طه حسین کرده و به فصلی از این کتاب که به تناسب آیات و سوره پرداخته، اشاره کرده و نوشته است:

در میان کتابهایی که در این زمینه دیده‌ام و به فارسی هم درآمده است، بهترین کتاب (می‌دانم کتابهای دیگر هم هست، من ندیده‌ام، شاید هم بهتر باشد) کتابی است که مرحوم آیتی خودمان ترجمه کرده‌اند (خدا او را بیامرزد)، کتاب مرآة الاسلام طه حسین. شاید این کتاب آخرین کتاب یا جزو آخرین کتابهای طه حسین باشد. اوایی که شرکت انتشار تأسیس می‌شد، در جلساتی که مرحوم آقای آیتی هم بود و شرکت می‌کردیم، راجع به اینکه چه کتابهایی خوب است تألیف یا ترجمه بشود از جمله پیشنهاد شد کتاب مرآة الاسلام ترجمه بشود و مرحوم آقای آیتی قبول کردند که ترجمه کنند و ترجمه کردند به نام آئینه اسلام. این کتاب فصلی دارد تحت عنوان «قرآن». آن فصل را مخصوصاً بخوانید. همین مطلبی را که الآن من عرض می‌کنم، در آنجا نسبتاً خوب بیان کرده و سراغ سوره‌های مختلف قرآن رفته و محتوای این سوره‌ها و آهنگ آیات را در نظر گرفته و بعد می‌گوید ببینید چگونه تناسبی هست میان آهنگهای مختلف این آیات و محتوای آنها. (مجموعه آثار، ج ۴، ص ۵۴۶)

در جای دیگری هم از کتاب اندلس ایشان تعریف کرده است:

اولین کتابی که در این زمینه نوشته شد، همین کتابی است که مرحوم دکتر آیتی خودمان نوشته‌اند و خیلی کتاب خوبی هم هست. (مجموعه آثار، ج ۲۷، ص ۳۰۳)

جای دیگری هم می‌گوید:

تاریخ اندلس مرحوم آیتی را که دانشگاه تهران چاپ کرده است بخوانید. کتابی است بسیار تحقیقی و آموزنده. در این کتاب نوشته است: «اروپاییها به صدهزار زن و مرد و بچه اجازه دادند که هر جا می‌خواهند بروند. بعد که اینها راه افتادند، پشیمان شدند و شاید هم از اول حقه زدند که اجازه حرکت دادند. به هر حال تمام این صدهزار نفر را کشتند و سر

بریدند. (مجموعه آثار، ج ۱۷، ص ۲۹)

شهید مطهری در جای دیگری از سخنرانی مرحوم آیتی در «انجمن ماهانه» یاد می‌کند؛ گفتار یا گفتارهایی که به صورت مقاله‌های که با عنوان «راه و رسم تبلیغ» در کتاب ماه منتشر شد. آقای مطهری می‌گوید:

مرحوم آیتی - خدا او را بیامرزد. در «انجمن ماهانه» تحت عنوان «راه و رسم تبلیغ» سخنرانی می‌کرد، انتقاد می‌کرد، می‌گفت که بعضی از این منبریها و روضه‌خوان‌ها یک مطلبی را که خودش هم می‌بیند که در یک مدرک معتبری نیست، ولی چون یک مطلب سوزناک است یا به هر دلیلی، نمی‌خواهد از آن بگذرد و نمی‌خواهد از طرف خودش نسبت بدهد که دروغ گفته باشد، لذا می‌گوید بعضی از بزرگان چنین گفته‌اند. (مجموعه آثار مطهری، ج ۱۵، ص ۸۴۱)

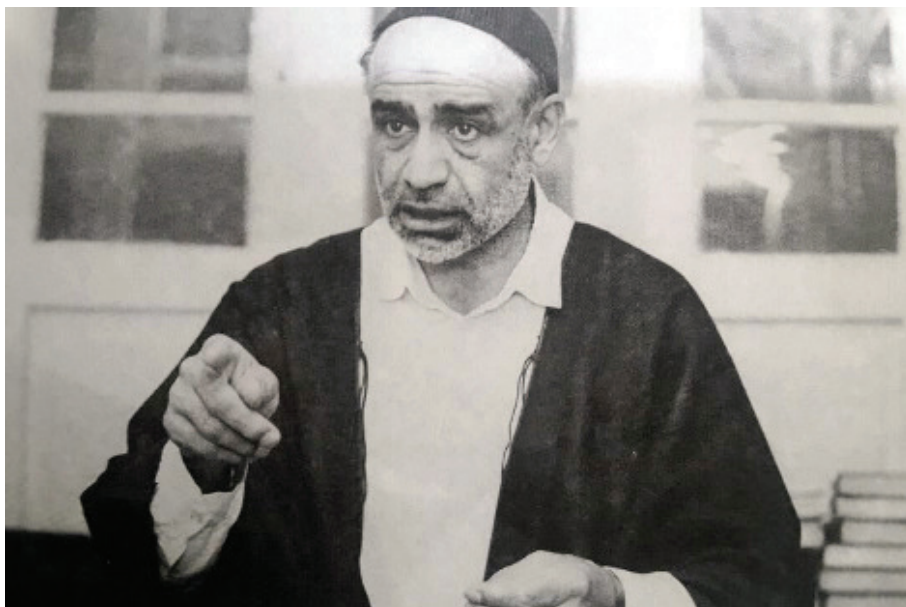
آقای مطهری باز در جای دیگری درباره مرحوم آیتی گفتند:

خدا رحمت کند مرحوم آیتی (رضوان الله علیه) را که یک گوهر گرانبهائی بود از دست ما رفت. این مرد بزرگ در پنج شش سال پیش در انجمن ماهانه دینی یک جلسه‌ای راجع به راه و رسم تبلیغ بحث کرد که در جلد دوم گفتار ماه چاپ شده است. در آنجا ایشان همین موضوع را جزء مسائلیش طرح کرد. البته مختصر طرح کرد و رد شد. گفت همین چه حرفی است که ما به امام زین‌العابدین نسبت بیماری می‌دهیم؟ یک لقب به امام داده‌ایم که هر کس بشنود خیال می‌کند امام یک مردی بوده در تمام عمر بیمار. (مجموعه آثار مطهری، ج ۱۷، ص ۱۲۵)

آقای مطهری بارها از مرحوم آیتی یاد و مطالبی نقل کرد. یک بار هم از درگذشت وی در تصادف یاد کرد و اینکه عامل آن این بود که نمی‌خواست یک سگ رازیر بگیرد و آن رفتاری قابل ستایش دانست. (مجموعه آثار مطهری، ج ۲۲، ص ۴۵۷)

د) علی اکبر غفاری

از دانشمندان برجسته‌ای که به مرحوم آیتی علاقه‌مند بود، مرحوم علی اکبر غفاری (۱۳۰۳-۱۳۸۳) بود. کسی که با تلاش خود سبب شد تا آرای عاشورایی مرحوم آیتی در دسترس مردم قرار گیرد. غفاری خود یک پژوهشگر حدیثی و تاریخی برجسته بود و در این زمینه دانش حدیث و نقد آن را در مکتب علمای بزرگی چون شوشتری فراگرفته بود. وی تلاش کرد آثار مرحوم آیتی را به‌ویژه در حوزه عاشورایی زنده کند. می‌دانیم که مرحوم آیتی ابتدا با همراهی محمدباقر سبزواری کتاب سرمایه سخن را در دو مجلد (توسط انتشارات اوقاف، ۱۳۳۹) منتشر کرد و در آن باب نقد و بررسی از تاریخ اسلام را گشود.

کتاب بررسی تاریخ عاشورا مجموعه سخنرانی های مرحوم آیتی در رادیو بود که توسط استاد علی اکبر غفاری گردآوری و در انتشارات صدوق که مدیریت آن با خود مرحوم غفاری بود منتشر شد. در مقدمه کتاب بررسی تاریخ عاشورا آمده است که محتوای کتاب، عبارت از سخنرانی های آقای آیتی در سال های ۱۳۴۲-۱۳۴۳ در رادیو ایران است. داستان چنین بود که مرحوم حسینعلی راشد مدتی برای درمان به خارج از کشور رفت و ایشان به جای وی در رادیو برای سخنرانی معرفی کرد. بعد از آن این همکاری ادامه یافت. (خاطراتی از بیرجند، ص ۱۳۴) علاوه بر سخنرانی های عاشورایی، دو سخنرانی هم از اربعین همان سال ها از مرحوم آیتی و به توصیه آقای مطهری به آن کتاب پیوست شد. همه این سخنرانی ها توسط اداره تبلیغات تایپ شده و موجود بود. به گفته مرحوم غفاری ایشان از آقای آیتی خواسته بود اینها را برای چاپ در اختیار ایشان بگذارد، اما ایشان گفته بودند نیاز به تصحیح دارد. بعد از درگذشت ایشان (روز سوم جمادی الثانی ۱۳۸۴) این اوراق را از آقازاده ایشان آقا اسماعیل آیتی گرفتند و منتشر کردند.

مرحوم غفاری می نویسد:

مرحوم دکتر آیتی حجت و آیتی برای دیگران بود. از ابتدای عمر تا روزی که از دنیا رفت، همیشه چون سرباز وظیفه شناس و فداکار و از خود گذشته در جبهه مشغول انجام وظیفه بود. مردی دانشمند، باتقوا، دور از هوی، کثیرالاطلاع، متبحر و با حقیقت بود و سعی علم و میزان تبحرش از آثار ذی قیمتش آشکار است. همه عمر با کمال اخلاق مشغول خدمت به دین و علم بود و از کسانی بود که می توان گفت مشمول آیه مبارکه الذین

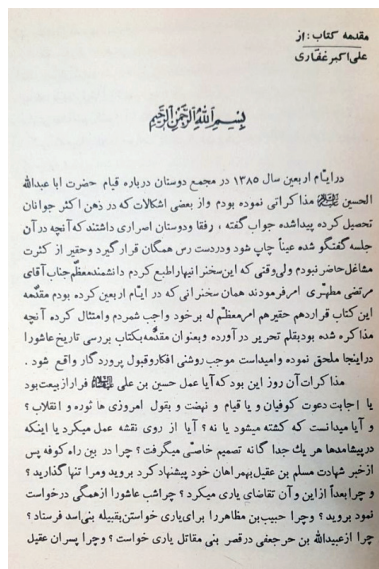
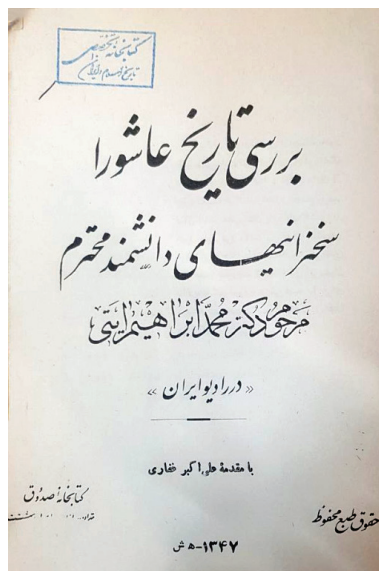
یبلغون رسالات الله و یخسونه و لایخسون احدا الا الله می باشند. تمام عمر، عزیز و محترم زیست و از جنازه ایشان کمال تجلیل از طبقات مختلف خصوصاً علمای اعلام به عمل آمد و در شهر مقدس قم در جوار حضرت معصومه در قبرستانی که معروف به قبرستان ابوحسین است مدفون گردید.

چنان که گذشت، بررسی تاریخ عاشورا حاصل هفده سخنرانی مرحوم آیتی است که در رادیو ایران در سال‌های ۱۳۴۲ و ۱۳۴۳ ایراد شده است. غفاری یک مقدمه کوتاه درباره زندگی ایشان آورده و یک مقدمه مفصل (از صفحه ۷ تا ۴۲) خودش درباره وقایع عاشورا آورده و سپس متن سخنرانی‌ها را بر اساس همان که اداره تبلیغات تایپ کرده بوده، در این کتاب درج کرده است. مشار، چاپ نخست این کتاب را شامل ۴۲+۲۳۴ صفحه سال ۱۳۴۴ نوشته است. گویا چاپ بعدی همراه با مقدمه‌ای طولانی از خود علی اکبر غفاری در سال ۱۳۴۷ بوده است. در چاپ دوم مرحوم مطهری از او خواسته است آنچه را وی (یعنی غفاری) درباره ایام اربعین داشته، ضمیمه کتاب کند که همان ۴۲ صفحه آغازین است.

یک نکته درباره خاندان آیتی این است که شماری از عالمان این خاندان به حوادث عاشورا توجه داشتند و آثاری در این باره نوشته بودند. مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر نگرش‌های عاشوراپژوهشی در آثار خاندان آیتی بیرجندی» در فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان (تابستان ۱۳۹۹) منتشر شده است. محمدحسین آیتی (۱۳۹۱ق) مثنوی بلندی با عنوان مقامات الأبرار دارد که بخش قابل توجهی از آن درباره عاشورا است. دوستم آقای معراجی می‌گفت که مرحوم دانش سخنور از خطبای برجسته فردوس و در واقع جنوب خراسان، بسیاری از اشعار این مثنوی را از حفظ داشت و روی منبر می‌خواند.

ه) دکتر ابوالقاسم گرجی / تاریخ پیامبر اسلام

یکی دیگر از کسانی که شیفته مرحوم آیتی بود، مرحوم دکتر ابوالقاسم گرجی (۱۳۰۲-۱۳۸۹) استاد دانشکده حقوق بود که اجتهاد او مورد تأیید برخی از مراجع نجف بود. وی در انتشار چاپ کتاب تاریخ پیامبر اسلام نقش اساسی داشت. شرح این مسئله در آغاز کتاب تاریخ پیامبر اسلام که در سال ۱۳۵۸

چاپ شد آمده است. گویا مرحوم آیتی قصد نگارش دوره تاریخ اسلام را به این سبک داشته، اما فقط همین بخش را نوشته و در نتیجه عنوان آن توسط مرحوم گرجی از تاریخ اسلام به تاریخ پیامبر اسلام تغییر یافته است. این کتاب عظیم که با موارد مشابه آن در سیره‌نگاری در آن زمان متفاوت است، بیش از همه توسط مرحوم گرجی احیا شد. ایشان تا اواخر عمر باز هم علاقه‌مند بود روی این کتاب کار کند. این کتاب با حواشی و تعلیقات وی در سال ۱۳۶۶ جایزه اولین کتاب سال بعد از انقلاب را هم گرفت.

اسماعیل آیتی فرزند مرحوم آیتی در مقدمه تاریخ پیامبر اسلام از اراده چاپ این اثر پس از درگذشت مرحوم آیتی سخن می‌گوید که به دانشگاه واگذار شد و مرحوم مینوی هم از آن حمایت کرد که نامه او در آغاز کتاب هست، اما به دلایلی این کار به تعویق افتاد. مینوی در توصیه‌نامه خود نوشت:

به عقیده بنده کتاب بسیار ارزنده‌ای است و مرحوم آیتی از روی عشق و علاقه و علم و دقت و تحقیق در باب آن کار کرده است.

چنان‌که گذشت، چاپ اول تاریخ پیامبر اسلام در سال ۱۳۵۸ش منتشر شد. چاپ دوم کتاب با اصلاحات در سال ۱۳۶۱ش درآمد و در سال ۶۲ باز با اصلاحات تازه منتشر شد. در نهایت در سال ۱۳۶۶ با افزوده‌های فراوانی که در مقدمه‌ای مفصل توسط مرحوم دکتر گرجی شرح داده شده، در ۸۸۹ صفحه به چاپ رسید و این بار جایزه سال را هم گرفت. این کتاب به دلیل اینکه مشتمل بر اصل وقایع سیره، بدون تحلیل بود و در ضمن همه ارجاعات از منابع معتبر و رایج صورت گرفته و نیز همه اسامی افراد و قبایل اعراب‌گذاری شده بود، مورد استفاده بسیاری از استادان قرار گرفت. در چاپ سال ۱۳۷۸ باز مقدمه کوتاهی با یادآوری نکاتی بر آن افزوده شده است. تعبیر «تجدیدنظر، اضافات و کوشش» زبینه زحماتی است که مرحوم گرجی روی این کتاب کشیده است.

ابوالقاسم گرجی

به هر روی باید گفت که کتاب تاریخ پیامبر اسلام از شاهکارهای مرحوم محمدابراهیم آیتی در حوزه تاریخ اسلام و در میان نگارش‌های این حوزه در سده اخیر در ایران است. سازمان سمت خلاصه این کتاب را به صورت یک کتاب درسی در سال ۱۳۷۸ منتشر کرده است.

علاوه بر کتاب تاریخ پیامبر، اثر دیگری با عنوان اندلس یا تاریخ حکومت مسلمین در اروپا نوشتند که در سال ۱۳۴۱ توسط دانشگاه تهران منتشر شد. هر دو اثر بدون حشو و زوائد و صرفاً بر پایه متون تاریخی نوشته و سعی شده است تا یک تاریخ بدون تحلیل، اما دقیق و متکی به منابع ارائه شود.

ترجمه کتاب آئینه اسلام طه حسین و شرکت سهامی انتشار
منابع گواهی می‌دهند که یکی از اعضای اولیه و اصلی شرکت سهامی انتشار مرحوم محمدابراهیم

مقاله | ۱۶۰ | سال سی و دوم، شماره چهارم، مهر و آبان ۱۴۰۰
نگاهی به فعالیتهای علمی-پژوهشی محمدابراهیم آیتی

آیتی بوده است. وی در جریان همین جلسات در کنار بقیه دوستان کار ترجمه را آغاز کرد. کتاب آئینه اسلام با عنوان عربی مرآة الاسلام از طه حسین به نوعی شبیه کتابی است که مرحوم زرین کوب با عنوان بامداد اسلام و کارنامه اسلام نوشت. این کتاب مروری بر تاریخ اسلام و معارف آن بود. اثر یادشده دو بخش است: کتاب اول از تاریخ جاهلیت آغاز و با جنگ ابوبکر با مرتدین تمام می شود. کتاب دوم شامل بحث هایی چون پیغمبر و آموزش، قرآن، سنت، اختلاف مذاهب که مروری بر تاریخ تفکر و مذهب در دنیای اسلام است و بخش انتهایی با عنوان زمامداری بیگانگان که درباره رابطه دولت ها با مردم، سهل انگاری در پیشرفت علم توسط دولت ها، ستمی که دولت های مسلمان بر توده ها کرده اند، تسلط بیگانگان بر مسلمین و بحث عقب ماندگی مسلمانان بود. در واقع کتاب دوم درباره تمدن اسلامی و جنبه های مختلف آن بود. این کتاب توسط مرحوم آیتی ترجمه و توسط شرکت سهامی انتشار چاپ شد.

مرحوم آیتی در مقدمه خود بر این کتاب نوشته است:

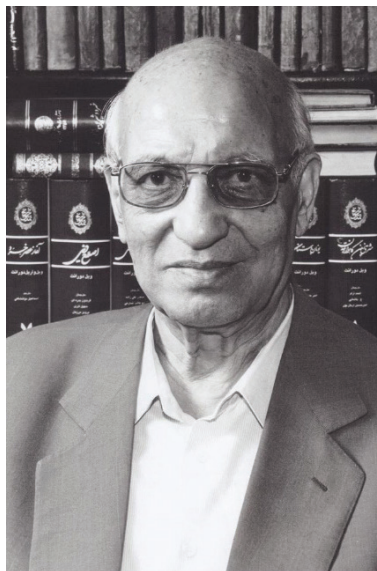
این کتاب دارای روحی خاص و روشی مخصوص است؛ چنان که بی شک هر خواننده ای را تحت تأثیر قرار می دهد و خواندن آن برای هر مسلمانی سودمند است و به راستی می توان آن را آئینه اسلام نامید؛ چه با ایجاز و اختصاری که دارد توانسته است سیمایی نزدیک به واقع از دوران جاهلیت و عرب و کیفیت ظهور انتشار اسلام و عوامل پیشرفت سریع مسلمین در خاور و باختر جهان و علل عقب ماندگی آنان و راه چاره ای که فعلاً در دست دارند نشان دهد.

وی در پایان و پس از مرور بر محتوای کتاب می نویسد:

امید است در این عصر که گویی مقدمات بیداری مسلمین فراهم گشته است، این گونه کتابها بتواند مردمی را تکان دهد و نهضت های ثمربخش فکری و مذهبی به وجود آورد و مسلمانان را برای سروری جهان آماده سازد.

تاریخ مقدمه تیرماه سال ۱۳۳۹ است.

کتاب آئینه در سال ۱۳۳۹ اولین بار منتشر شد و چاپ دوم آن در سال ۱۳۴۶ بود. با توجه به این محتوا می توان علت انتخاب آن برای ترجمه را توسط مرحوم آیتی که به این مباحث علاقه مند بود دریافت. شرکت

سهامی انتشار در مقدمه این کتاب درباره مرحوم آیتی نوشت:

مرحوم دکتر آیتی انسانی وارسته و سلیم‌النفس، بسیار صبور و حلیم، کم‌گوی و گزیده‌گوی و به حقیقت از مردان باکمال و نمونه‌ای کامل از مردان راه خدا و برگزیده‌ای از مردم پرهیزگار روزگار ما بود [این عبارت را از شرح حالی که افشار برای وی در راهنمای کتاب نوشته، اقتباس کرده و به آن ارجاع هم داده شده است].

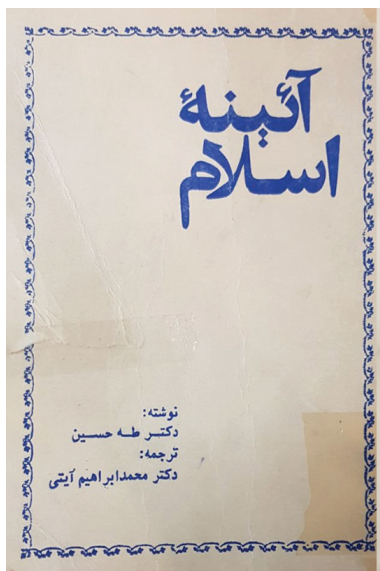
سپس در همین شرح حال، تفصیلی از تلاش و کوشش او، خصایل انسانی و روش و آیین زندگی او به دست داده که نشانگر شخصیت والای مرحوم آیتی است. از آن جمله اشاره به اینکه تصادف وی به این دلیل بود که نخواست سگی که در برابر ماشین آمده بود آسیبی ببیند:

صفا و محبت و انساندوستی از خصایل بارز او بود و آن قدر وجود وی سرشار از عواطف عالیه بود که سرانجام جان خود را نیز بر سر همین نهاد و آن چنین بود که در هنگام رانندگی ناگهان سگی جلو اتومبیلش دوید و وی به خاطر احتراز از تصادف و حمایت آن حیوان از مسیر خود خارج گردید و با برخورد به تیر چراغ برق جان عزیزش را از دست داد.

آن‌گاه فهرستی از تألیفات او آمده که ۱۴ مورد است.

احمد آرام و مقدمه وی بر چاپ دوم کتاب آئینه اسلام

چاپ دوم کتاب آئینه اسلام در سال ۱۳۴۶ منتشر شد و مرحوم احمد آرام مقدمه‌ای بر آن نوشت. در این مقدمه آمده است:

مرحوم آیتی از مردانی بود که به‌گزارف سخنی نمی‌گفت. اهل تحقیق و تتبع بود و آنچه را که نمی‌دانست یا در دانسته خود شک داشت، برای آن که فقط چیزی گفته یا نوشته باشد، بر زبان و قلم نمی‌آورد. در مجلسی که دست‌کم هفته‌ای یک بار با هم بودیم [جلسات هیئت مدیره شرکت سهامی؟] کمتر از دیگران سخن می‌گفت، ولی هرگاه کسانی را می‌دید که به مکابره برآمده می‌خواهد حقی را پاپیمال کند و باطلی را بر کرسی نشاند، آن‌گاه دیگر خاموشی را روا نمی‌داشت و آنچه را که گفتنی بود، بی‌کم‌و‌زیاد می‌گفت. در سخنرانی‌های دینی خویش نیز چنین بود و بی‌مأخذ صحیح مطلبی را بر زبان نمی‌آورد و سخت مواظب بود که خبر یا روایتی را نقل نکند که با اصول اساسی دین حنیف اسلام سازگار نباشد. علاوه بر تسلط در زبان و ادبیات

عرب، زبان انگلیسی را نیز می‌دانست و از این راه به روش تحقیق و چیزنویسی فرنگی که روشی بسیار پیشرفته است آشنایی داشت. ... کتاب حاضر [آئینه اسلام] را که خلاصه بسیار زیبایی از دین اسلام در آن آمده و از کتاب‌های زمان پختگی دکتر طه حسین دانشمند و محقق بزرگ مصری است، آن مرحوم به خواهش بنده ترجمه کرد. (آئینه اسلام، مقدمه، ص هفت)

برای توجیه ترجمه آئینه اسلام توسط آیتی بی‌مناسبت نیست اشاره کنیم که چندین دهه در کشور ما تاریخ اسلام با استفاده از ترجمه مأخذ عربی از آنچه به ویژه در مصر نوشته شده مورد استفاده قرار می‌گرفت. مرحوم آیتی با آثار مرحوم طه حسین آشنایی داشت و مترجم دست‌کم یک اثر او هم بود.

صورت جلسه مجمع عمومی شرکت سهامی انتشار در اواخر سال ۴۰ نشان می‌دهد که کاظم یزدی تا آن زمان بیشترین سهم را در اداره شرکت داشته است. در این جلسه گفته شد که هدف از تشکیل شرکت، جبران عدم وجود کتاب‌های خوب اسلامی و اخلاقی در جامعه بوده است.

نخستین کتاب خدایپرستی و افکار روزاز بازرگان بود که با پول به دست آمده از اولین سهام چاپ شد. این شرکت بعدها سهامی خاص شد و مجموعه سهامداران آن حدود ششصدواندی بودند. دلیل آن برای «خاص» شدن آن بود که انتخاب مدیر در اختیار خودشان باشد. در همان ابتدای کار چنین مقرر شد تا هیئت تحریریه‌ای کار ارزیابی کتاب‌های قابل نشر را بر عهده بگیرد. این هیئت تحریریه از همان جمعی که به اصحاب چهارشنبه معروف و در مدرسه سپهسالار بودند، یعنی آقایان محمدابراهیم آیتی، مرتضی مطهری، احمد راد، احمد آرام، مهدی بازرگان و فرزاد تشکیل شد. نمونه‌ای از صورت جلسات آن زمان به خط بازرگان در شرکت موجود است. تصمیم بر نوشتن کتاب داستان راستان در همان جلسه گرفته شد که بعدها در تیراژ بسیار بالا به چاپ رسید و جایزه یونسکو را هم گرفت. این کتاب گاه تا تیراژ پنجاه هزار نسخه چاپ می‌شد. همان زمان کتاب حدیث رمضان ترجمه احمد آرام و نیز آئینه اسلام طه حسین ترجمه محمدابراهیم آیتی برای چاپ تصویب شد. بر اساس یک گزارش از جلسات هیئت تحریریه، حق الزحمه یک سال حضور این اشخاص در هیئت تحریریه از این قرار بود: آیتی و مطهری هر کدام دویست تومان، آرام و راد هر کدام یکصد و پنجاه تومان، فرزاد و بازرگان نفری یکصد تومان.

ترجمه تاریخ و بلدان یعقوبی

بی‌تردید یکی از بهترین کارهای ترجمه مرحوم آیتی ترجمه تاریخ یعقوبی است که پیش از این به آن اشاره کردیم. این اثر با این ترجمه به صورت یکی از آثار کلاسیک معاصر در زبان فارسی درآمد و بعد از آن هیچ کس در اینکه اگر چیزی از یعقوبی نقل می‌کند، به این ترجمه ارجاع بدهد تردید نکرد. او نه تنها به خوبی از عهده این ترجمه برآمد، شرح حال بسیار نیکویی برای یعقوبی و نیز درباره تاریخ یعقوبی

نگاشته که هم برگرفته از توضیحات هوتسما (۱۸۵۱-۱۹۴۳) در چاپ فرنگی آن و هم تحقیقات خاص خود او درباره یعقوبی است. بنده حتی بعد از سال‌ها جستجو در منابع تاریخ اسلام، وقتی مقدمه مرحوم آیتی بر یعقوبی را خواندم، شاهد نکات تازه‌یافتی از سوی او در شرح حال وی بودم.

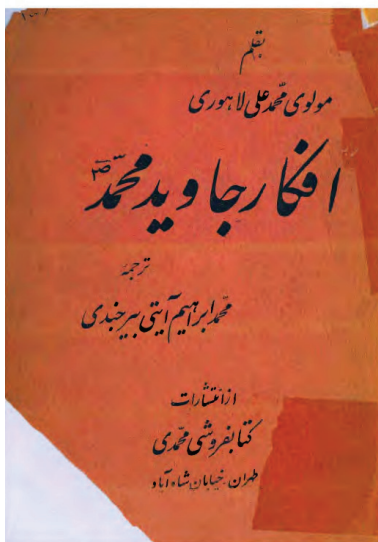
ترجمه تاریخ یعقوبی از سوی وی یک شاهکار در ترجمه‌های دوره اخیر و در ردیف کارهایی مانند ترجمه مقدمه ابن خلدون پروین‌گنابادی است. تسلط وی را در نگارش یک مقدمه کاملاً علمی بر یک اثر تراثی شاهد هستید. ترجمه مقدمه هوتسما، گزارش دقیق آن، مقایسه چاپ‌های مختلف نشان می‌دهد که او در کار تصحیح هم یک فرد دقیقاً حرفه‌ای بود.

ترجمه البلدان یعقوبی نیز به همان میزان ترجمه‌ای زیبا و از متون اصلی جغرافیای اسلامی-ایرانی به شمار می‌آید. در ابتدای این بحث اشاره کردم که مرحوم پروین‌گنابادی در همان سال ۱۳۴۳ یک معرفی و نقد برای این کتاب در مجله راهنمای کتاب منتشر کرد.

افکار جاوید محمد و جهان در قرن بیستم: ترجمه از انگلیسی

افکار جاوید محمد اثری است که مرحوم آیتی در سال ۱۳۳۴ به فارسی ترجمه کرد و سال بعد از آن منتشر شد و جایزه سلطنتی هم گرفت. (مجله یغما، ش ۲۰۷، مهر ۱۳۴۴، ص ۳۸۷) گویا برای تاریخ یعقوبی هم جایزه سلطنتی به ایشان تعلق گرفته بود. این کتاب به انگلیسی و نویسنده آن محمدعلی لاهوری بود. اینکه چرا این اثر ترجمه شده، می‌باید آن را در سری آثاری دانست که نویسندگان نوگرای مسلمان ایرانی از نویسندگان شبه قاره یا عربی درباره اسلام ترجمه می‌کردند. هدف از ترجمه این قبیل کتاب‌ها بازنمایی اسلام در یک ادبیات انقلابی-اجتماعی بود؛ اسلامی که مدافع نوگرایی و بروز باشد،

منتقد فساد اخلاقی جهان غربی باشد و در ضمن رقیبی قابل قبول در مقابل مارکسیسم به شمار آید. اسلامی که روی انسانیت و شرافت آن تأکید داشت و بر آن بود تا انسان بهره‌مند از مواهب طبیعی باشد. نویسندگان این آثار غالباً سنی بودند و این مشکلی بود که آنها باید در وقت ترجمه کتاب مراقب آن باشند. مرحوم آیتی در مقدمه‌ای که بر این اثر نوشته، ده مورد از اختلاف نظرهای میان خود و نویسنده کتاب را درباره مسائل مذهبی گوشزد کرده است. با این حال محتوای این کتاب‌ها نیازمند زمانه‌ای بود که به تدریج می‌بایست زمینه‌ای برای ایجاد دولت‌های متمایل به اسلام یا به قول خود آیتی در سمت و سوی بیداری مسلمین فراهم شود. برای مثال بخش پایانی این کتاب با عنوان «دولت» ویژگی‌های یک دولت اسلامی را بر اساس سیره نبوی تصویر می‌کند.

ترجمه کتاب جهان در قرن بیستم در قرن بیستم مورد توجه انتشارات فرانکلین بود و عربی آن در بیروت هم منتشر شده بود. انتشارات فرانکلین آن را به مرحوم آیتی پیشنهاد داد و ایشان از روی متن انگلیسی آن را ترجمه کرد. این کتاب با این مشخصات منتشر شد: جهان در قرن بیستم، لوئیس. ل. اسنادیر، ترجمه شیخ محمدابراهیم آیتی، ۱۳۴۳، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۲۷۴ ص.

آیتی و فعالیت‌های تبلیغی

مرحوم محمدابراهیم آیتی (م ۱۳۴۳) از روحانیون موثر در ادبیات تبلیغی به موازات کارهای علمی و پژوهشی است. وی علاوه بر تدوین کتاب سرمایه سخن همراه با محمدباقر سبزواری (انتشارات وزارت فرهنگ، نشریه شماره ۵ اوقاف) و نیز تصحیح دو مجلد از تفسیر لاهیجی در کنار مرحوم محدث ارموی و همزمان با داشتن موقعیت دانشگاهی، به جریان اصلاح دینی از طریق منبر و سخنرانی هم توجه داشت.

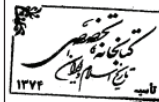
مهم‌ترین کار وی منبرهایی است که درباره عاشورا داشت و سال ۴۷ با همت علی اکبر غفاری با عنوان بررسی تاریخ عاشورا منتشر شد. وی از این زاویه همکار مرحوم مطهری بود و پس از درگذشت، استاد مطهری بارها و بارها از او یاد کرد. منبرهای او درباره عاشورا از رادیو هم پخش می‌شد و به این ترتیب تأثیر عمومی ویژه‌ای بر مردم می‌گذاشت.

وی در سخنرانی‌هایی که در سال‌های ۳۹-۴۰ در تهران توسط مرحوم مطهری و شماری از دانشمندان مذهبی دیگر تهران برگزار شد و با عنوان گفتار ماه به چاپ رسید مشارکت داشت. سه مجموعه از این کتاب ماه منتشر شد که ایشان هم مقالاتی در آنها داشت. روی جلد

سال دوم آن آمده است: «گفتار ماه: در نمایاندن راه راست دین، سخنرانی‌های سال ۴۰-۳۹-۴۱»
۱۳۴۰. ناشر آن کتابخانه صدوق با مدیریت مرحوم علی اکبر غفاری بود. مرحوم آیتی سه سخنرانی با عنوان امر به «معروف و نهی از منکر»، «کتاب و سنت» و «راه و رسم تبلیغ» داشت.

آیتی و فلسفه و منطق

محمدابراهیم آیتی رساله دکتری خود را در مقولات تمام کرد و متن آن در سری انتشارات دانشگاه

جهان در قرن بیستم

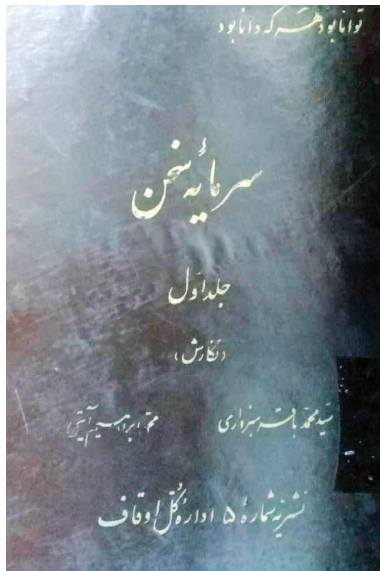
لوئیس ل. اسنادیر

ترجمه دکتر محمدابراهیم آیتی

بنام خدای جهان آفرین

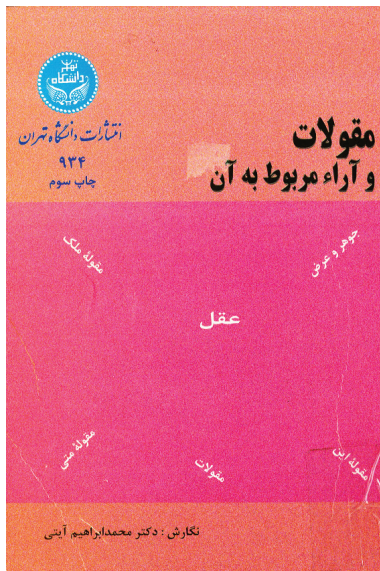
ترجمه کتاب *The World in The Twentieth Century* تألیف دانشمند معاصر لوئیس ل. اسنادیر. Louis L. Snyder دکترای ادبیات و تاریخ، استاد تاریخ در دانشگاه نیویورک، از طرف مؤسسه انتشارات فرانکلین (تهران) با بنیاد پیشنهاد شد. ترجمه عربی این کتاب از سیدعبودسامره‌ای، لیساً نسبتاً اقتصاد، بنام: «العالم فی القرن العشرين»، در سال ۱۹۶۱ بوسیله مؤسسه انتشارات فرانکلین (بیروت) بچاپ رسیده بود و چنان تصویری کرد که با بودن ترجمه عربی، دیگر نیازی به متن انگلیسی کتاب که در دست نبود، نخواهم داشت، لیکن پیش از آغاز کار ترجمه معلوم شد که ترجمه عربی هر چند مورد استفاده خواهد بود، اما نمی‌توان آنرا مستند ترجمه فارسی قرارداد، و ناچار منتظر ماند تا متن انگلیسی کتاب از آمریکا رسید و آنگاه کار ترجمه بر مبنای همان متن اصلی انجام یافت. کتابی که اکنون بنام *جهان در قرن بیستم* منتشر می‌شود، با اطمینان کامل، قیافه سیاسی و اقتصادی و تحولات علمی و اجتماعی و علل و آثار دو جنگ جهانی قرن بیستم را نشان می‌دهد و نام کتاب نیز می‌تواند بهترین صرف آن باشد.

تهران تیرماه ۱۳۴۲ خورشیدی
دکتر محمدابراهیم آیتی

انتشار یافت که بعدها هم تجدید چاپ شد. چاپ سوم آن در سال ۸۲ بود. اولین چاپ آن زمانی بود که وی به رحمت خدا رفت و دقیقاً همان وقت به گفته افشار، آخرین فرم‌های این کتاب در چاپخانه دانشگاه چاپ شد. (تهران، ۱۳۴۳، نشریه دانشگاه، شماره ۹۳۴، ط ۳۳۲+ص) مرحوم آیتی در تیرماه سال ۱۳۴۳ مقدمه‌ای بر این کتاب در تاریخچه این بحث از ارسطو به این سو و مباحث طرح شده در آن نوشته و آورده که جلسه دفاع ایشان در مورخ ۱۳۴۰/۱۰/۲۵ بوده است. وی از استاد بدیع‌الزمان فروزانفر رئیس وقت دانشکده الهیات و علی‌اکبر شهابی که راهنمای وی بوده تشکر کرده است.

ایشان در سال ۱۳۳۹ نیز فهرستی تفصیلی در ۱۰۶ صفحه برای کتاب اسفار نوشت؛ زمانی که چاپ منقحی از این کتاب در دست نبود و یافتن مطالب در آن بسیار دشوار بود.

شعر یک نانوایی خراسانی در ستایش آیتی

شعر زیر در مجله یغما و در سالگرد مرحوم آیتی در مهرماه سال ۱۳۴۴ منتشر شد:

نوشته روی سنگ قبر وی در قبرستان ابوحنسین قم چنین ضبط شده است:

هو الحی الذی لا یموت

مضجع شریف فقید سعید حجة الاسلام آقا شیخ محمدابراهیم آیتی بیرجندی این مرحوم ثقة الاسلام آقا شیخ محمد که در سوم جمادی الثانیه ۱۳۸۴ قمری مطابق هفدهم مهرماه یکهزار و سیصد و چهل و سه شمسی دعوت حق را اجابت کرد. معظم له دارای ملکات نفسانیه و جامع علوم عقلیه نقلیه، مروج طریقه جعفریه بود. آثار و تألیفاتی بس گران بها از خود باقی گذاشت.

فهرست ابواب و فصول کتاب اسفار

بقلم:

محمد ابراهیم آیتی

بسم الله الرحمن الرحيم

چنانکه میدانید تا کنون دوره کامل (چهار جلد) کتاب اسفار که خود آخوند ملاصدرا آن را «الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة» نامیده است بیش از یکمرتبه چاپ نشده و این چاپ هم نه فهرست مطالب دارد و نه شماره صفحات، فقط جلد اول آن تا صفحه ۱۰۰ شماره گذاری ناقصی شده است و در صورتی فهرست ابواب و فصول این کتاب که بوسیله اینجانب تهیه و تنظیم شده قابل استفاده خواهد بود که صفحات نسخه اسفار خود را مطابق همین فهرست شماره گذاری کنید:

جلد اول از ص ۱ تا ص ۳۲۷

جلد دوم از ص ۳۲۹ تا ص ۵۴۰

جلد سوم از ص ۵۴۱ تا ص ۷۲۴

جلد چهارم از ص ۷۲۵ تا ص ۹۲۷

محمد ابراهیم آیتی

تهران بهمن ۱۳۳۹

ناوایی خراسانی در عزای آن مرحوم مرثیه سروده که چند بیتی از آن ذیلاً نقل میشود:

ابوالحسن آیتی

آیتی آیت خدا بودی	مظهر حق میان ما بودی
حیف بودی ز پیش ما رفتی	روشنی بخش دیده‌ها بودی
دکتر اندر معارف اسلام	بهمه علم آشنا بودی
هم نویسنده هم خطیب فصیح	هم نماینده خدا بودی
صابر و شاکر از حوادثها	برضای خدا رضا بودی
جز ره حق ره‌ی نیمودی	خلق را تحفه رهنما بودی
آیت حق محمد ابراهیم	بخدا یک جهان صفا بودی

من که صحرا نورد حیرانم

آیتی، از غم تو گریانم